

વસુધારા ધારણી અને ‘વસો’નું વસુધારામંદિર

-વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ

‘વસુધારા’ એ હજારો વર્ષો થયા અત્યંત લોકપ્રિય અને સર્વસ્વીકૃત એક બાબત છે. વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણે મૂળ ભારતીય ધારાઓ વસુધારાને એક કે બીજા સ્વરૂપે સ્વીકારે છે, બલ્કે દરેક ધારા, ‘એનું’ ઉદ્ગમસ્થાન પોતાને ત્યાં જ છે’ એવું પણ માને છે, અને એ જ આની વ્યાપક લોકપ્રિયતાની નિશાની છે.

વૈદિકો આનાં મૂળ અથર્વવેદમાં જુએ છે. અથર્વવેદ-પ્રસિદ્ધ લક્ષ્મી અને કુબેર તે જ વસુધારા અને તેનો (બૌદ્ધ) સહચર ‘જમ્ભલ’ છે. વેદમાં તેના માટે ‘વસુધાની’ અને ‘વસુદા’ જેવા શબ્દો પ્રયોજાયેલા જોવા મળે છે. યજુર્વેદમાં સાતમા-આઠમા અધ્યાયમાં, વૃષ્ટિ અને અન્નપ્રાપ્તિ માટે કરવાના એક હવનનું નામ ‘વસુધારા’ છે, એમ પણ જાણવા મળે છે, જે આજે પણ થતું હોવાનું જોવા-જાણવામાં આવે છે. ઉત્તરાખંડના કુમાઝ પ્રદેશમાં, કહે છે કે, અત્યારે પણ અમુક વિધિ-વિધાન-પ્રસંગે વસુધારા પ્રવાહિત કરવામાં આવે છે.^૧ ગઢવાલમાં પણ વિવાહાદિ પ્રસંગે વસુધારાનું વેદોક્ત વિધાન પ્રચલિત છે.

બૌદ્ધ-અનુસાર રત્નસંભવ બુદ્ધ કે અક્ષોબ્ય બુદ્ધ થકી ઉદ્ભવ પામેલી દેવી તે જ વસુધારા છે. વજ્રયાન સંપ્રદાય એની ઉત્પત્તિ પંચધ્યાની બુદ્ધો થકી થયાનું માને છે. બૌદ્ધ ધર્મના સાહિત્યમાં વસુધારા ધારણી, આર્યશ્રી વસુધારા નામ અષ્ટોત્તર શતક, વસુંધરાદેવી વ્રત, સુચન્દ્રાવદાન, વસુધારા ધારણી કથા, આર્ય વસુધારાનામ ધારણી, વસુધારા સાધના, વસુધારા ધારણ્યુપદેશ, વસુધારાધારણીકલ્પ, વસુશ્રીકલ્પ જેવી અનેક, કે પછી અનેક નામે ઓળખાતી કોઈએક- કૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે, જે બૌદ્ધ પરંપરામાં પ્રચલિત કર્મકાંડમાં આ ધારણી, વિશેષ કે ખૂબ લોકપ્રિય હશે તેવું સૂચવી જાય છે.

જૈન પરંપરામાં કર્મકાંડના પ્રકાર તરીકે ‘વસુધારા-ધારણી’ બહુ પાછળના સમયમાં પ્રવેશી હોય તેમ જણાય છે. જૈન લેખકો દ્વારા લખાણેલી અને જૈન ભંડારોમાં સચવાયેલી આ ધારણીની હસ્તપ્રતિઓ ૧૫મા શતક પૂર્વની

પ્રાયઃ પ્રાપ્ય નથી, તેથી લાગે છે કે ૧૫મા શતક આસપાસ જૈન કર્મકાંડોમાં આ વસ્તુને પ્રવેશ મળ્યો હોવો જોઈએ. અલબત્ત, બૌદ્ધ પરંપરામાં તો આ ધારણીનો પ્રચાર વિક્રમની ત્રીજી સદીમાં હશે તેમ લાગે છે.^૪ જૈનોએ તેનું જ અનુસરણ કર્યું છે.

પરંતુ ‘વસુધારા’ની વિભાવના તો જૈન ધારામાં પણ બહુ પુરાણી છે. જૈન તીર્થંકરો તથા વિશિષ્ટ તપસ્વી મુનિઓ જ્યારે તપનાં પારણે આહાર ગ્રહણ કરે, ત્યારે તે ગૃહસ્થના આંગણે પાંચ દિવ્ય પ્રગટે છે, તેમાં વસુધારા પણ થતી હોવાની વાત જૈન આગમો વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે. તીર્થંકરોના ચ્યવન (અવતરણ) પછી તથા જન્મ સમયે પણ આવી વસુધારા થતી હોય તેનું વર્ણન પણ મળે જ છે. ભગવતી-વિવાહપત્રતીસૂત્ર નામે પાંચમા અંગ-આગમસૂત્રના ૧૫મા શતકમાં ‘વસુધારા વુદ્ધા’ એવો; તો કલ્પસૂત્રમાં ‘વસુધારાસં ચ વાર્સિસુ’ એવો પાઠ ઉપલબ્ધ છે. સમવાયાંગસૂત્ર તથા સૂત્રકૃતાંગ અને જ્ઞાતાધર્મકથાંગ વગેરે સૂત્રોમાં પણ આવા ઉલ્લેખો મળી રહે છે. તો હરિભદ્રસૂરિની ‘સમરાઈચ્ચકહા’માં ‘ન સવ્વહા મંદપુણ્ણાં મેહે વસુધારાઓ પઢંતિ’ એવો પાઠ જોવા મળે છે. આ તમામ ઉલ્લેખોગત ‘વસુધારા’નો સંબંધ તપ વગેરેના પ્રભાવને કારણે દિવ્ય શક્તિઓ દ્વારા થતી ધનની વૃદ્ધિ સાથે સમજવાનો છે.

એવી કલ્પના થાય કે પહેલાં તો તપશ્ચર્યાનો તીવ્ર પ્રભાવ જ દેવોને વસુધારા કરવાની પ્રેરણા આપતો હશે. પણ કાલાંતરે-સમયના વીતવા સાથે તપ કરવાની વૃત્તિ તથા તેવા તપસ્વીમાં હોવી જોઈતી નિરીહતાનો હાસ થતો ગયો, અને ‘મારી કે મારા ભક્તની પાસે ધન હોવું જરૂરી છે’ તેવી સ્પૃહા વધતી ગઈ, તેથી આવાં માંત્રિક કર્મકાંડ અને તે માટેના પાઠ તથા આમ્નાયોનું સર્જન થયું હશે. એ મંત્ર તથા અનુષ્ઠાનથી આકર્ષિતા દેવો વસુધારા વરસાવતા હશે કે ભક્ત-ઉપાસકને ધનસંપત્તિ આપતાં હશે. એક સમય એવો હતો કે વૈદિક, બૌદ્ધ, જૈન એ ત્રણે ધારાઓ ભારત વર્ષમાં મહદંશે સર્વત્ર સહઅસ્તિત્વ ધરાવતી હતી; અને વઢી તે ધારાઓ વચ્ચે મુઠભેડો પણ થયા કરતી, તો આવી બાબતોનું આદાન-પ્રદાન પણ થતું રહેતું. આવા કોઈ મોકે વસુધારા ધારણીને જૈનોએ અપનાવી હોય તો બનવાજોગ છે. જોકે આનો કોઈ આધાર-પુરાવો ન મળે. ડૉ. બનારસીદાસ જૈન નોંધ્યું છે કે-

“जैनलोग वीतराग द्वारा प्रतिपादित निवृत्तिमार्ग पर चलनेवाले भिक्षुसमुदाय के उपासक है। ऐसी दशा में मंत्र, तंत्र, यंत्र आदि में उनको रुचि और श्रद्धा नहीं हो सकती। यूं तो प्राचीन जैन साहित्य में मंत्र-तंत्र के उल्लेख विद्यमान है, परंतु स्वार्थसिद्धि के लिये उनका प्रयोग निषिद्ध है। ऐसा प्रतीत होता है कि वैदिक और बौद्ध मंत्र से प्रभावित होकर जैनोंने भी इनको अपनाया और अपने मन्त्रव्योका रंग देकर पद्मावती कल्प, नमस्कार कल्प, शक्रस्तव कल्प, सूरिमंत्र कल्प आदिकी रचना की। प्रतीत होता है कि जैन धर्म में धारणी-पूजाकी प्रवृत्ति करानेवाले यति लोग थे।”^५

एटलुं तो स्पष्ट छे के ‘वसुधारा धारणी’ ए नामनुं मांत्रिक अनुष्ठान, तेना पाठ साथे, बौद्धोमांथी जैनोए अपनावेलुं छे. हजी हमणां सुधी, क्यांक क्यांक तो अत्यारे पण, आ अनुष्ठान दीवाली वगैरे तहेवारेमां जैनो करतां रह्या छे-करे छे. तेनी विधिनी पद्धति-आम्नाय तथा मंत्र-यंत्र-पाठ वगैरे लिखित तथा मुद्रित स्वरूपमां उपलब्ध पण छे ज.

वसुधारा-धारणीनी प्राप्त वाचनामां निर्देश्युं छे ते मुजब, गरीब थई गएला सुचन्द्र नामना श्रावकने भगवान बुद्धे आ धारणी आपेली, जेना प्रभावथी ते पुनः धनिक थयेलो. आनो अर्थ एके निर्धन जनो धनप्राप्ति माटे आ वसुधारानुं अनुष्ठान करता अने करे छे.

बर्लिन युनिवर्सिटीना प्राध्यापक स्व. डॉ. चन्द्रभाल त्रिपाठीए एक प्रत्यक्ष वातचीतमां कहेलुं के वसुधारा धारणीनी त्रण वाचनाओ मळे छे. एक, मूळ बौद्ध वाचना, जे एकदम संक्षिप्त वाचना छे. बे, भारतीय वाचना, जे प्रथमनी तुलनामां विस्तृत, जेने जैन वाचना तरीके पण ओळखावी शकाय; केम के जैनोए ते वाचना स्वीकारी होवानुं, जैन भंडारोमां मळती सेंकडो पोथीओ परथी सिद्ध थाय छे. त्रीजी नेपाली-नेपालप्रसिद्ध वाचना छे, जे घणी विस्तृत छे.

डॉ. त्रिपाठी पासे आ त्रणे वाचनाओ हती, अने ते विषे तेओ संशोधन पण करी रह्या हता, तेम तेमणे ज कहेलुं, तेटलुं प्रसंगोपात्त नोंधी दउं. बाकी बीजा नंबरनी वाचनानुं संपादन डॉ. पद्मनाभ जैनोए कर्युं छे, जे प्रकाशित पण छे.^६

(૨)

વસુધારા ધારણી-વિધાન સાથે સંબંધ ધરાવનારી એક ઐતિહાસિક બાબત વિશે પળ અહીં વિવરણ કરવું છે. ગુજરાતમાં ચરોતર પ્રદેશમાં છેડા અને માતર નામનાં ગામોની સમીપે વસો નામનું ગામ છે. આ ગામમાં વસોધારા અથવા વસુંધરા માતાનું મંદિર છે, તેમાં વસુંધરા કે વસો માતાની સ્થાપના હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે. જો કે તેનો સંબંધ વસુધારા જોડે હોવાનું કોઈએ નોંધ્યું નથી. પહેલાં આ અંગેના ઉપલબ્ધ આધારો જોઈએ :-

‘ચરોતર સર્વ સંગ્રહ’ નામે, ચરોતર-પ્રદેશનો સામાન્ય પરિચય આપતો એક ગ્રંથ બે ટુંડોમાં મુદ્રિત છે. તેમાં છપાયેલી વિગતો પ્રમાણે- “સંવત ૧૨૨૪માં વાચ્છા પટેલે વસો ગામ વસાવેલું. વહીવંચાના ચોપડામાં ‘વાચ્છા’ના નામે ‘વસો’ વસ્યાની નોંધ છે. તે વચ્ચે વસુંધરા માતાનું ત્યાં મંદિર હતું, અને તે છેડાના રાજા મોરધ્વજનાં કુલદેવી ગણાતાં.” ગ્રંથમાં વિશેષ નોંધ આ શબ્દોમાં છે : “આ જ પ્રમાણે ‘વસુંધરા’ માતાનું સ્થાન પણ વસોની મધ્યે ‘વસોધારા’ માતા તરીકે આજે પણ મોજુદ છે. એટલું જ નહિ, પણ સમસ્ત ગામના કુલદેવી તરીકેનું તેનું સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા આજે પણ સચવાઈ રહ્યાં છે.” આમ છતાં આ વસુંધરા કે વસોધારા દેવી કયા છે, અથવા ‘વસુધારા’ સાથે તેમને કોઈ સંબંધ છે કે કેમ, તે વિષે આ ગ્રંથમાં કોઈ નિર્દેશ નથી મળતો.

ગુજરાતના એક સંશોધક શ્રીહરિલાલ ગૌદાની વસુંધરાદેવીનો અર્થ થી એટલે કે પૃથ્વી દેવી કરે છે. તેમના હિસાબે વાચ્છા પટેલે વસો વસાવ્યું તે પહેલાં પણ આ સ્થળે વસુંધરા માતાનું મંદિર હતું. બલ્કે વસોથીયે પુરાણું નગર સિંહાનગર, જે પાંચમી સદીનું હોવાનું શ્રીગૌદાની જણાવે છે, અને આજે સિંહોલડી નામે ગામડારૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, ત્યાંના રાજા મોરધ્વજનાં વસુંધરાદેવી કુલદેવી હતા તેમ કહેવાય છે. શ્રીગૌદાની-અનુસાર, હાલનું વસુંધરા માતાનું મંદિર, પુરાતન ધ્વસ્ત મંદિરના સ્થાને બાંધવામાં આવેલું ૩૦૦ વર્ષ (આશરે) જૂનું છે, તેમજ અસલ દેવી પ્રતિમાનો કાં તો ધ્વંસ થયો હોય, કાં તો તે ટટાઈ ગઈ હોય, પણ અત્યારે તે સ્થાને મહિષાસુરમર્દિની દેવીની પ્રતિમા સ્થાપિત છે. શ્રી ગૌદાની ‘વસુંધરા’નો પૃથ્વી અર્થ કરીને જ ચાલ્યા

छे, अने तेनी कोई स्वतंत्र प्रतिमा गुजरातमांथी हजी मळी नथी आवी, तेम नोंधीने, तेनुं वर्णन मानसार, विष्णुधर्मोत्तर वगैरे ग्रंथोमां होवानुं सूचन आपे 'छे. परंतु 'वसो'ने अने 'वसुंधरा'ने 'वसुधारा' साथे पण संबंध होई शके ते विशे तेओ अजाण ज लागे छे.

हवे आ अंगेना नवा उपलब्ध संदर्भ विषे बात करूं. कविबहादुर पंडित श्रीदीपविजयजी नामक प्रसिद्ध जैन मुनि १९-२०मा सैकामां थई गया. तेओ कवि हता, विद्वान हता. तेमणे रचेली गेय रचनाओ आजे पण जैन संघ होंशे होंशे गाय छे. आ कविए २०मा सैकानां आरंभिक वर्षोमां वसो-स्थित 'वसुधारा' मातानां दर्शन, त्यां आराधना, तेमज ते देवीनुं चित्रांकन-करेल होवानुं तेओ पोते निर्देशे छे. ते उपरथी केटलाक निष्कर्षो निःसंदेह प्राप्त थाय छे : १. 'वसो'ना मंदिरना देवी वसोमाता, वसोधार, वसुंधरा एवा गमे ते नामे ओळखातां होय तो पण ते वास्तवमां 'वसुधारा' देवी ज हतां. २. श्रीदीपविजयजीए ते-देवीसन्मुख साधना करी छे तथा तेनुं चित्र पण आलेख्युं छे, तेथी तेओ त्यां गया ते समये त्यां महिषासुरमर्दिनी न होतां वसुंधरा/ वसुधारानी ज प्रतिमा हती ते स्पष्ट थाय छे. ३. श्रीदीपविजयजीए "वसुधारा मंडल १, वसुधारादेवी चित्र २, वसुधाराविधान ३, एम ३ वानांनो उद्धार पोते कर्यानुं नोंध्युं छे, तेथी तेओ आना साधक हता तेवुं, तेमज तेमना समयमां आ साधना खूब प्रचारमां हशे तेवुं फलित थाय छे.

पण ते बधांथी वधु, एक अटकळ एवी करवी प्राप्त थाय छे के मध्यकालमां, के कदाच तेथीये जूना काळमां, वसो के सिंहानगर-ए बौद्ध परंपरानुं केन्द्र रहूं हशे, अने बौद्ध तांत्रिको द्वारा आ वसुधारा-मंदिर निर्माण पाय्युं हशे. पुरातत्त्व-गवेषको तथा इतिहासविदो आ विषयमां सूक्ष्म गवेषणा करे अने प्राचीन मंदिर तथा मूल-देवी-प्रतिमानी शोध करवाना प्रयत्न करे, तो जरूर काईक नवो प्रकाश सांपडे.

श्रीदीपविजयजीए वसुधारा देवीनो चित्रपट आलेख्यो छे, ते आ अंकमां ज (मुखपृष्ठ पर) छापवामां आव्यो छे. ते चित्रमां तेमणे स्वहस्ते लखेली नोंध आम वंचाय छे :-

“संवत् १९०२ वर्षे तपागच्छे भ. श्रीविजयधनेस्वरसूरीराज्ये पं. दीपविजयकविराजेन पूर्वपरंपरागत उद्धरित वसुधारा मंडल १ वसुधारादेवी चित्र २ वसुधाराविधान ३.

श्रीगुजरातदेस चडोत्तर मध्यभागे । श्रीवसोग्रामे । भक्तजनकारापित महान देवल । तन्मध्यनिवासीनी सकल जनइच्छित पूरनी वसुधारादेवी चित्रं । श्रेयः ।

हिरण्यसुवर्णवृष्टिवरसनी सुचंद्रगृहपतीसंकटउद्धरनी देवी चित्रं । श्रेयः । मंडलविधान पुस्तकसे करना ॥”

आ प्रमाणभूत लखाण एटलुं स्पष्ट छे के वसुंधरा एटले पृथ्वी-एवी कल्पना निराधार ठेरे छे.

पादटीपो :

१. पूर्णिमा पाण्डे, वसुधारा: वेद से लोक-तक की यात्रा, नवनीत (हिन्दी) डाइजेस्ट, जुलाई १९८५
२. ए ज.
३. पद्मानाभ एस. जैनी, वसुधारा धारणी, श्री महावीर जैन विद्यालय गोल्डन ज्युबिली वोल्युम.
४. डा. बनारसीदास जैन, जैनांमें धारणी-पूजा, श्रीजैनसत्यप्रकाश - वर्ष-१०, अंक ८, पृ. १६३-६४.
५. एज.
६. महावीर जैन विद्यालय गोल्डन ज्युबिली वोल्युम, इंग्लिश सेक्शन, पृ. ३७
७. 'चरोतर सर्वसंग्रह' भाग १-२
८. डो. हरिलाल आर. गौदानी, 'महागुजरातनां शिल्प अने स्थापत्य' अमदावाद, ई. १९९२. मां 'वसुंधरा मानानुं मंदिर' - लेख.